
МОВОЗНАВСТВО (ОКРЕМІ ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

DOI 10.31392/NPU-nc.series 8.2019.12.17

УДК 811.161.2'367.624

Анатолій Висоцький

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ ПОЗИЦІЇ ОЗНАЧАЛЬНИХ ПРИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. Статтю присвячено розгляду формально-синтаксичних позицій означальних прислівників в українській мові. Розглянуто позицію придієслівного некерованого другорядного члена речення як спеціалізовану формально-синтаксичну позицію якісно-означальних прислівників; позицію прислівного другорядного члена речення якісно-відносних означальних прислівників; позицію придієслівного керованого другорядного члена речення означальних просторових прислівників; прислівну позицію некерованого другорядного члена речення прислівників способу дії та міри її ступеня.

Ключові слова: валентно зумовлені компоненти речення, керований другорядний член речення, парцелювання, прислівник, спеціалізована формально-синтаксична функція.

Для якісно-означальних прислівників спеціалізованою є формально-синтаксична функція прислівного (переважно придієслівного) некерованого другорядного члена речення [1, с. 298-299]. Функціонально вони подібні до присубстантивних прикметників, проте залежать від слова і характеризують не статичну, а динамічну ознаку, пор.: *«Жіноча рука ніжно скуйовдила його волосся»* (Є. Кононенко); *«... гірко і п'яно пахло осиновими сережками, вербовими котиками і соком, що пробивав молоду кору»* (М. Стельмах). Функціональну подібність придієслівного прислівника та присубстантивного прикметника засвідчують такі трансформації: *сміливо виступати – сміливий виступ, виразно читати – виразне читання, палко любити – палка любов, щиро подякувати – щира подяка.*

Типовою для якісно-означальних прислівників є переддієслівна позиція, пор.: *щиро дякувати, натхненно співати, гарно вишивати, швидко бігти.* Проте нерідко їх уживають і після опорного дієслова, щоб акцентувати на позиції дії чи стану, пор.: *Гроза погримувала грізно* (Л. Костенко); *Свічки горіли кволо* (Л. Костенко). Іноді якісно-означальні прислівники відділені від опорного дієслова іншими компонентами речення, пор.: *Та [вовк] так ласкаво, так облесно хребет лукавий вигина* (Л. Костенко).

Крім типової придієслівної якісно-означальні прислівники можуть виступати у прикметниковій позиції, переважно перед предикативним прикметником, пор.: *Вона безнадійно хвора* (Л. Костенко); *Дівчина жагуче вродлива.* Функцію прислівного некерованого другорядного члена речення якісно-означальні прислівники виконують, стосуючись дієприкметника та дієприслівника, пор.: *Чисто, дбайливо, любовно вбрана хатинка* (В. Винниченко); *Гамалія ішов, легко ступаючи босими ногами* (Г. Тютюнник).

Якісно-означальні прислівники – валентно не зумовлені компоненти речення, вони вільно прилягають до дієслів, прикметників та інших дериватів різної семантики. У мовознавстві відомі спроби надати цим означальним прислівникам статусу обов'язкових, семантично зумовлених поширювачів дієслів. Наприклад, Б. Єгорова вважає, що їх уживання завжди детерміноване семантикою дієслова, до якого вони прилягають. Дослідниця відзначає, що дієслова мовлення передбачають прислівники, які характеризують вимову (ніжно, мелодійно, грубо), емоційне ставлення (радісно, щиро, приязно), а дієслова зорового та слухового сприйняття сполучаються з прислівниками, що вказують на цілеспрямованість, активність, чіткість, тривалість дії [2, с. 4]. Безперечно, дієслова своєю семантикою сприяють

поєднанню з одними прислівниками і унеможлиблюють прилягання до них інших прислівників, проте безпідставно вважати, що дієслова детермінують використання конкретних якісно-означальних прислівників. Вибір прислівника залежить від комунікативних потреб мовця акцентувати на тих чи тих якісних параметрах дії

Характерно, що якісно-означальні прислівники можуть функціонувати в реченнях і без опорного дієслова. Через ситуативну очевидність дії нерідко опускаються дієслова мовлення, руху й конкретної фізичної дії. Якісно-означальні прислівники покривають значення зредукованого опорного дієслова, оскільки називають принципову для мовця ознаку виконаної дії, пор.: *Я не жартую. Я серйозно* (О. Черногуз); *Я кажу серйозно. Та ходи сюди. Я швидко* (Люко Дашвар); *Я швидко повернуся*.

Іноді якісно-означальний прислівник самостійно представляє ціле речення. На нашу думку, самостійне вживання прислівників суперечить їхній частиномовній граматичній сутності виражати своє значення лише у зв'язку з іншим компонентом речення. Як уже зазначалося, передаючи ознаку іншої ознаки, прислівники прилягають до іншого ознакового слова або предикативної основи речення загалом.

Самостійне вживання прислівників спричинене комунікативними потребами. До нього вдаються насамперед у засобах масової інформації задля створення інтриги, оригінальності чи епатажності. Найширше використовують такі прислівники як назви газетних рубрик або телевізійних програм – пор.: *Коротко, сильно, страшно...* («Україна молода», 28.02.13); *Скромно не по-панськи* («Україна молода», 28.03.13); *Швидко, гучно, перспективно* («Україна молода», 19.02.09).

Під впливом комунікативних потреб якісно-означальні прислівники в позиції прислівного (придієслівного) некерованого другорядного члена речення зазнають парцелювання, тобто вони, не втрачаючи свого семантичного й граматичного зв'язку з опорним словом, виносяться за межі синтаксичної структури речення [3, с. 829]. Парцельований прислівник і надалі залишається членом речення, проте зазнає синтаксичного, інтонаційного та пунктуаційного виокремлення. У такий спосіб наголошують на певній дієслівній ознаці як найбільш важливій у семантичній структурі всього повідомлення, пор.: *По снігу бредуть бійці. Мовчки, насторожено, тихо, безшумно* (Г. Тютюнник); *Лише фірма директора кінопрокату фіксувала б усе з прокурорською точністю, віддавши заради такої okazji кілометри півки. Безкоштовно* (М. Матіос). Парцелювання прислівного другорядного члена речення, вираженого якісно-означальним прислівником, пов'язане здебільшого з увиразненням нетиповості або парадоксальності способу реалізації дії чи стану.

Якісно-відносні прислівники, що утворені від відносних прикметників (пор.: історично, генетично, суспільно, теоретично, практично та ін.), функціонально подібні до якісно-означальних прислівників, оскільки в реченні також виконують роль прислівного некерованого другорядного члена речення. Проте якщо якісно-означальні прислівники прилягають здебільшого до дієслів, то для якісно-відносних прислівників типовою є приад'єктивна позиція. Вони поєднуються насамперед із прикметниками, що мають оцінне або модальне значення і вказують на аспект вияву прикметникової ознаки, пор.: *життєво важливий < важливий для життя; суспільно корисний < корисний для суспільства; екологічно чистий < чистий з погляду екології*. Напр.: *Саме ці компанії забезпечують українцям безпечний і реальний шанс розбагатіти й одночасно взяти участь у суспільно корисній справі* («Дзеркало тижня», 01.01.13).

Якісно-відносні прислівники активно сполучаються з віддієслівними прикметниковими дериватами. У цій позиції вони також характеризують ознаку через її відношення до певного середовища або іншої ознаки, пор.: *генетично модифікований < модифікований на генетичному рівні; конотативно маркований < маркований конотативним відтінком; фізично розвинений < розвинений у фізичному аспекті*. Напр.: *Українські генетики вважають, що скандал навколо генетично модифікованих продуктів, піднятий у Франції, це скоріше психологічна, а не наукова проблема* («Дзеркало тижня», 05.10.12).

Дещо рідше якісно-відносні прислівники поєднуються з іншими прислівниками. Здебільшого вони стосуються модальних або оцінних прислівників, ужитих у предикативній позиції. У таких випадках якісно-відносні прислівники не тільки вказують на аспект оцінки, а й підсилюють її, пор.: *...це життєво необхідно – накреслити шляхетні обриси своєї культури* (Л. Костенко). Дуже обмежено якісно-відносні прислівники сполучаються з дієсловами. Найуживанішими в придієслівній позиції є прислівники кількісно, якісно, пор.: *Столичні торговельні площі зростають кількісно і якісно* («Хрещатик», 29.01.13).

Означальні прислівники зі значенням місця (близько, далеко, високо, низько, глибоко та ін.) виконують роль придієслівного керованого другорядного члена речення, якому в семантико-синтаксичній структурі речення відповідає валентно зумовлений компонент з локативним значенням. Цю роль означально-просторові прислівники реалізують у реченнях, утворених власне-локативними дієсловами *бути, перебувати, розташовуватися, опинятися* та ін. (пор.: *Київ був далеко* (П. Загребельний) та процесуально-локативними дієсловами *сидіти, стояти, лежати, висіти* та ін. (пор.: *Сонце високо стояло в небі* (І. Нечуй-Левицький)).

Означальні просторові прислівники мають статус валентно зумовленого локативного компонента і тоді, коли локативні предикати на формально-синтаксичному рівні речення не виражені, пор.: *Уже й Троянівка недалеко* (Г. Тютюнник) < *Уже й Троянівка розташована недалеко*. Означальні просторові прислівники виступають у позиції керованого другорядного члена речення і в тих реченнях, що утворені дієсловами руху, пор.: *Тимко взявся за косу і вже хотів шаркнути нею по траві, але потім озирнувся, щоб глянути ще раз, чи вже далеко відійшла Орися* (Г. Тютюнник).

У позиції придієслівного некерованого другорядного члена речення, що є типовою також і для прислівників способу дії, вони виявляють різні функціональні особливості, що зумовлено неоднорідністю їхньої семантики. Ті з них, що визначають певний спосіб реалізації дії чи стану (*сторчма, вперек, навиворіт, горілиць, мовчки, пішки, нашивидкуруч, натщесерце* та ін), у названій позиції безпосередньо характеризують виконання дії чи вияв стану, пор.: *Чоловік лежав горілиць* (В. Лис).

Прислівники способу дії, що виражають порівняльно-уподібнювальне значення, відрізняються від решти означальних прислівників тим, що, подібно до обставинних прислівників, передають семантико-синтаксичні порівняльні відношення, якими пов'язується вихідна для них порівняльна частина з головною в складнопідрядному реченні, пор.: *Вона по-дитячому здивувалася* (Любка Дереш) < *Вона здивувалася, як дивуються діти*. Прислівники з порівняльно-уподібнювальним значенням можуть стосуватися й віддієслівних атрибутивних компонентів, пор.: *Ми обійнялися на всю широту по-королівському неосяжного ліжка* (Ю. Андрухович) < *Ми обнялися + Ліжка широке, як у королів + Ліжка не осягнути*. Вони поєднуються також із прикметниками, характеризуючи статичну ознаку через порівняння її з ознакою іншого суб'єкта чи середовища, пор.: *Вгорі чисте, по-весняному лунке небо* (Г. Тютюнник) < *Вгорі є небо + Воно лунке, як буває весною*.

Для прислівників міри й ступеня так само, як і для якісно-означальних прислівників, типовою є прислівна позиція некерованого другорядного члена речення, проте в них інша частиномовна ієрархія опорних слів. Вони поєднуються насамперед із прикметниками, указуючи на ступінь вияву статичної ознаки, напр.: *Місячні ночі, себто ночі повністю або переважно безхмарні...* (В. Лис). Прислівники міри й ступеня також широко вживані і в приприслівниковій позиції, де вони увиразнюють міру вияву ознаки дії чи стану, напр.: *А своє нове робоче місце він влаштував неподалік Верховної Ради і вельми вдало* (В. Кужелянко).

Значно рідше, порівняно з якісно-означальними, прислівники міри й ступеня поєднуються з дієсловами, виражаючи ступінь вияву дії чи стану, напр.: *Вже спогади давні нітрохи не гріють* (Г. Чубач). Найменш типовою для прислівників міри й ступеня в цій формально-синтаксичній функції є присубстантивна позиція. Вона властива лише тим

прислівникам, що вказують на неповний вияв ознаки (*трохи, злегка*). Їхнє вживання у присубстантивній позиції обмежене семантикою опорного субстантива та його присудковою формально-синтаксичною функцією у структурі речення.

Названі прислівники прилягають здебільшого до іменників – назв осіб за певним видом діяльності або якимись інтелектуально-психологічними особливостями у кваліфікативних реченнях, до того ж такі іменники виконують роль основної частини іменного складеного присудка, напр.: *Він трохи дивак. Усі ми злегка егоїсти*. Поєднуючись з такими іменниками, відомими ще як іменники атрибутивного типу (пор.: *дивак < дивна людина*), прислівники *трохи, злегка* вказують на неповний ступінь вияву в людини певної ознаки. Характерно, що позицію іменникового предиката можуть заступати й назви тварин, особливо коли мовець хоче наголосити на схожості суб'єкта і певної тварини, пор.: *Всі ми трохи... пінгвіни* (Новини Тернополя, 14.09.04).

Заперечні прислівники *ніяк, нітрохи, анітрохи, ніскільки, аніскільки* від інших прислівників міри і ступеня відрізняються тим, що акцентують на повній відсутності ознаки і функціонують лише в заперечних реченнях. Вони поєднуються здебільшого з дієсловами та прикметниками, ужитими в предикативній функції, пор.: *Що він у ній знайшов – ніяк не збагну* (В. Нестайко); *Але графиня анітрохи не збентежилась* (П. Загребельний). Використання заперечних прислівників на тлі приприсудкового заперечення свідчить про кумуляцію мовцем кількох заперечних суджень, пор.: *Я ніскільки не стомився < Я не стомився + Немає жодної ознаки того, що я стомився*.

Обмежені сполучувальні властивості у прислівників міри *уцєнт (уцєнт)* та *вицєрть (уцєрть)*. Перший із них характеризує ступінь пошкодження об'єкта і прилягає лише до дієслів та віддієслівних ад'єктивів із семантикою знищення, пор.: *Його літак згорів уцєнт* (П. Воронько); *Зараз він рознесе уцєнт твої милій затишок* (С. Процюк). Паронімічний прислівник *вицєрть (уцєрть)* визначає ступінь наповнення чого-небудь, тому поєднується з дієсловами та віддієслівними ад'єктивами, що передають наповнення об'єкта, пор.: *То був рівчак, уцєрть залитий водою* (В. Нестайко). Лише з дієсловами поєднується прислівник міри й ступеня остаточно, який указує на повний, цілковитий вияв ознаки, пор.: *Вона тепер після школи остаточно зрозуміла, що філологія не для неї* (В. Лис).

Уживання прислівників міри й ступеня вважають виявом аналітизму в граматичній системі сучасної української літературної мови, тому що типовими виразниками значення надмірного та неповного ступеня вияву ознаки є словотворчі префікси й суфікси, тобто синтетичні засоби, пор.: *дуже глибокий – заглибокий; надто (занадто, надміру) глибокий – глибочезний, глибоченний; трохи довгий – довгуватий* [1, с. 304].

Водночас варто відзначити, що мовці нерідко вдаються до нанизування кількох прислівників цієї семантичної групи для якомога точнішого визначення ступеня вияву дії чи стану, пор.: *Він гуляв дуже мало й майже лише з Зонею та Леною* (О. Кобилянська); *...вона занадто багато говорила про моральність* (В. Винниченко). Цікавими є випадки поєднання прислівників, один із яких указує на незначний ступінь вияву ознаки, а інший, навпаки, – на значний, пор.: *трохи забагато, занадто мало*, пор.: *...я занадто мало думала...* (Г. Гордасевич); *Він трохи забагато говорить*. Такі оксюморонні вживання прислівників міри й ступеня свідчать про те, що мовець не лише визначає ступінь вияву ознаки, а й додатково оцінює його за ознакою достатності / надлишковості. Це зумовлено його бажанням якнайтонше, найвичерпніше схарактеризувати ознаку.

На окрему увагу заслуговують функціональні параметри прислівників міри й ступеня *багато, небагато, мало, немало, чимало*, відомих ще як кількісно-означальні прислівники. У реченні вони виступають здебільшого у придієслівній позиції некерованого другорядного члена речення і вказують на інтенсивний або незначний вияв дії чи стану, пор.: *Багато говорити не будемо* (М. Матіос); *Говорив мало і виглядав зажурено, але чого?* (О. Кобилянська). Прислівники *багато, небагато, мало, немало, чимало* потрібно відрізнити від спільнозвучних відприслівникових неозначено-кількісних числівників, синтаксичну специфіку яких становить сильна формально-синтаксична позиція присудка у двоскладному

реченні. Причому цю функцію вони реалізують в іншому типі двоскладного речення, де підмет виражений формою родового, а не називного відмінка. У формально-синтаксичну позицію присудка такі числівники транспонують форми дієслівної власне-зв'язки *бути* та невластиво-зв'язок *стати*, *виявитися*, *зостатися*, *залишитися* та ін. [4, с.8]. Напр.: *Качок було тут чимало* (І. Багрянний); *Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу* (М. Коцюбинський).

Відчислівникові прислівники (*двічі*, *тричі*, *вдвічі* (*удвічі*), *втричі* (*утричі*), *вдвоє* (*удвоє*), *втроє* (*утроє*), *вчетверо* (*учетверо*), *вп'ятеро* (*уп'ятеро*) та ін.) відрізняються від інших прислівників міри й ступеня тим, що залежать переважно від компаративних прикметникових або прислівникових компонентів. Вони поєднуються насамперед зі ступеньованими формами якісних прикметників, що вказують на розмір (*більший*, *вищий*, *ширший*, *тонший* та ін.), ціну (*дорожчий*, *дешевший*), привабливість (*цікавіший*, *красивіший*, *приємніший*), користь чи потрібність (*корисніший*, *потрібніший*, *важливіший*), напр.: *...дядя Вася був на голову від неї нижчий і вдвічі тонший* (Г. Гордасевич); *...придбайте свіжий номер газети «День»*. *Цієї п'ятниці він буде теж особливим – втричі товщим, втричі цікавішим!* («День», 18.12.12).

Аналізовані прислівники можуть прилягати також до багатьох прислівникових компаративів, зокрема тих, що характеризують кількісний вияв дії чи стану (*більше*, *менше*), цінове співвідношення (*дорожче*, *дешевше*, *вигідніше*), частотність (*частіше*, *рідше*), швидкість виконання дії (*швидше*, *повільніше*), фізичні відчуття суб'єкта стану (*приємніше*, *цікавіше*, *веселіше*), доречність, ефективність дії (*потрібніше*, *важливіше*, *ефективніше*, *корисніше*), напр.: *Платити за газ можна вдвічі менше* («Україна молода», 18.01.12); *Крижаний покрив Антарктики нагрівається вдвічі швидше, ніж передбачалося* («Високий Замок», 24.12.12).

Певну функціональну специфіку виявляють прислівники міри й ступеня зі значенням точності / неточності, приблизності вияву ознаки (*точно*, *точнісінько*, *достоту*, *неточно*, *приблизно*). Вони, подібно до інших прислівників цієї семантичної групи, уживаються в придієслівній або приприкметниковій позиції, визначаючи точність реалізації дії чи вияву ознаки, пор.: *...вона точно вловлює міру терпіння відвідувача, його темперамент, амбітність, схильність до скандалів* (Ю. Мушкетик). Проте точність вияву ознаки мовці визначають здебільшого на основі її відповідності якій-небудь іншій ознаці. Саме тому прислівники зі значенням точності поєднуються переважно з порівняльним зворотом, напр.: *Ми їхали (тепер уже повільно) чистенькою, всипаною білим пісочком доріжкою, обабіч якої стояли в ряд брезентові палатки, точнісінько, як у піонерському таборі* (В. Нестайко).

Такі прислівники можуть стосуватися займенникових слів такий, так, семантику яких у постпозиції конкретизують порівняльні звороти або підрядні порівняльні частини складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу, напр.: *Лідія відповіла йому точнісінько так, як відповідають у таких випадках: – Та нічого* (Г. Гордасевич). Іноді аналізовані прислівники безпосередньо прилягають до іменників, що називають об'єкт порівняння, пор.: *Ну, знаєте, перш ніж когось відьмою обзивати, на себе подивилися б. Точнісінько Коц'їй безсмертний!* (Г. Гордасевич); *Його гордістю були нордичні волосся й очі. Достоту білява арійська бестія* (Любка Дереш).

Цілком закономірно, що прислівники зі значенням точності / неточності поєднуються з тими частинами мови, у семантиці яких є кількісний компонент, а саме: з числівниками або числівниково-іменниковими сполуками, напр.: *верхівка у вигляді зірки чи ангела має становити точно одну десяту розміру самого дерева* («Високий Замок», 03.12.12); іменниками, що означають часову одиницю виміру чого-небудь, напр.: *Іран відділяє від створення ядерної зброї приблизно рік* («Дзеркало тижня», 14.03.13); ад'єктивами з часовим або віковим значенням (пор.: *Буду точно о восьмій* (В. Винниченко)) та прислівниками, що характеризують ознаку за кількісним виявом (пор.: *...серце моє почало битися приблизно втричі швидше* (Н. Сняданко)).

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Прислівник. Службові слова-морфеми. Слова-речення / Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. С. 298-390.
2. Егорова Б.Н. Семантика наречий современного русского языка в аспекте их сочетаемости с глаголами: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : 10.02.01. Уфа, 2000. 21 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
4. Косенко К.О. Предикатна основа та семантико-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2010. 18 с.

Anatoly Vysotsky. Formal-syntax positions of significant adverbs in the ukrainian language.

Meaningful adverbs are traditionally assigned a separate place at the adverbial system, calling them a semantic group or semantic category, which expresses the quality or intrinsic property of a dynamic (verb) or static (adjective) trait. In the most recent grammatical descriptions of the Ukrainian literary language, the definitive adverbs are separated into a large semantic-syntactic category on the basis of those relations established as a result of the use of the lexical meanings of adjectives in the adverbial position, since the adjective signifier is an adverbial in its adverbial function.

The declarative adverbs are directed to the area of expression of the adverbial (circumstantial) meanings through some of the common signs with the adjectives: expressive (though not immanent, but transposed through the adjective) attributive value, the degree of expression of the qualitative sign, the adverbial connection with the reference, which does not give a reason to consider them the semantic-syntactic core of the adverb as part of the language.

The article is devoted to the consideration of formal and syntactical positions of meaningful adverbs in the Ukrainian language. The position of the verb unmanageable minor term of the sentence is considered as a specialized formal-syntactical position of qualitative-meaning adverbs; the position of the adverbial minor member of the sentence of qualitative-relative signifiers; the position of the adjective-driven minor term of the sentence of significant space adverbs; the verbal position of an unmanaged minor member of the adverb's sentence of mode of action and measure and degree.

Keywords: valence-dependent sentence components, managed minor sentence member, parsing, adverb, specialized formal-syntactic function.